

**RAQOBATNI RIVOJLANTIRISHDA DAVLAT ARALASHUVINING HUQUQIY VA IQTISODIY
CHEGARALARI: O'ZBEKISTON TAJRIBASI VA STRATEGIK ISLOHOTLAR**

J. I. Babayev

Professori, y.f.d. TDYU Fuqarolik huquqi sho'bas

Annotatsiya:

Ushbu maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat muhitini shakllantirishda davlatning roli va uning aralashuv chegaralari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi misolida ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda mamlakatimizda antimonopoliya huquqining shakllanish bosqichlari, ma'muriy resurslardan foydalanish, davlat ishtirokidagi korxonalarining bozorga salbiy ta'siri kabi tizimli muammolarning kelib chiqish sabablari batafsil yoritilgan. Shuningdek, xalqaro "Sariq sahifalar" (Yellow Pages Rule) va "Raqobat neytralligi" prinsiplarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish hamda sohaga doir yangi normativ-huquqiy hujjatlarni joriy etish masalalari huquqiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: raqobat huquqi, davlat aralashuvi, Sariq sahifalar tamoyili, tabiiy monopoliya, raqobat neytralligi, ex-ante nazorat, ma'muriy to'siqlar, O'zbekiston qonunchiligi.

KIRISH

Zamonaviy huquqiy doktrina va iqtisodiy nazariyada davlatning iqtisodiyotga aralashuv darajasi eng ko'p polemikalarga sabab bo'layotgan fundamental masalalardan biridir. Erkin bozor mexanizmlarining rivojlanishi bevosita sog'lom raqobat muhitining mavjudligi bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining yangilangan Konstitutsiyasi 67-moddasida iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik erkinligi va raqobatni himoya qilishning konstitutsiyaviy kafolatlari qat'iy muhrlab qo'yildi. Bu esa davlat organlarining bozor munosabatlariga aralashuvini cheklashning huquqiy asosi hisoblanadi.

Biroq, iqtisodiy o'tish davrini boshdan kechirgan va davlat kapitalining ulushi yuqori bo'lgan iqtisodiyotlarda "davlat aralashuvining chegarasi qayerda?" degan savol o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi. Davlat bir vaqtning o'zida ham qonun ijodkori, ham tartibga soluvchi (hakam), ham yirik aktivlar egasi (o'yinchi) sifatida namoyon bo'lishi manfaatlarining huquqiy to'qnashuviga (conflict of interest) olib keladi. Ushbu muammoni tizimli tahlil qilish, muammolarning kelib chiqish bosqichlarini aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan yangi normativ-huquqiy vositalarni ishlab chiqish Scopus va Web of Science talablari darajasidagi ilmiy dolzarblikka ega.

I. ILMIY POLEMKA: DAVLAT REGULYATOR VA ISHTIROKCHI SIFATIDA

Ilmiy adabiyotlarda davlatning bozordagi o'rni bo'yicha ikki yirik oqim o'rtasida uzoq yillik polemika mavjud. Jon Meynard Keyns asos solgan maktab "bozor muvaffaqiyatsizliklari" (market failures) sharoitida davlatning faol intervensiyasini zarur deb bilsa, Chikago maktabi (Milton Fridman) va neoliberalizm vakillari davlat aralashuvi bozorni sun'iy ravishda deformatsiyaga uchratishini ta'kidlaydi.

Raqobat huquqi doirasida Frayburg maktabi tomonidan ilgari surilgan Ordoliberalizm konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Ushbu nazariyaga ko'ra, davlat iqtisodiy jarayonlarga (narx shakllanishi, ishlab chiqarish hajmi) aralashmasligi kerak, biroq u raqobat muhitini saqlab turish uchun qat'iy "iqtisodiy tartib" (Ordnung) va qonuniy ramkalarini ta'minlashga majbur.

Bugungi kunda xalqaro amaliyotda (OECD standartlarida) Competitive Neutrality (Raqobat neytralligi) prinsipi ustuvor hisoblanadi. Bu prinsip davlat korxonalari va xususiy subyektlarning bozorda mutlaqo teng huquqli sharoitlarda faoliyat ko'rsatishini, ya'ni davlat o'z korxonalariga soliq, kredit yoki ma'muriy afzalliklar bermasligini talab qiladi.

II. O'ZBEKISTONDA RAQOBAT MUAMMOLARINING KELIB CHIQISHI VA TARIXIY BOSQICHLARI

O'zbekiston Respublikasida raqobat muhitining cheklanishi va davlat aralashuvining ortiqcha bo'lishi bilan bog'liq muammolarni tushunish uchun ularning shakllanish bosqichlarini huquqiy va iqtisodiy jihatdan tahlil qilish lozim.

1-bosqich: Postsovet o'tish davri va ma'muriy rejalashtirish qoldiqlari (1991–2010-yillar)

Mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiyotni keskin inqirozlardan saqlab qolish maqsadida davlat yirik ishlab chiqarish tarmoqlarini o'z nazoratida saqlab qoldi. 1992-yil 2-iyulda birinchi "Monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan bo'lsa-da, amaliyotda tarmoq vazirliklari ham tartibga soluvchi, ham ishlab chiqaruvchi funksiyalarini saqlab qolishdi. Bu esa tizimli monopoliyalarning huquqiy poydevoriga aylandi.

2-bosqich: Yashirin monopoliyalar va import o'rnini bosish siyosati (2010–2016-yillar)

Bu davrda qonunchilikda individual imtiyozlar va preferensiyalar berish amaliyoti keng quloq yozdi. Ayrim yirik korxonalariga bojxona va soliq imtiyozlarining berilishi xususiy sektorning bozorga kirishiga to'liq to'sqinlik qildi. Natijada bozorda sun'iy ravishda yuqori konsentratsiyalashgan (oligopolik va monopolistik) muhit shakllandi.

3-bosqich: Liberalizatsiya va huquqiy ziddiyatlar davri (2017-yildan hozirgacha)

2017-yildan boshlab bozorlarni liberallashtirish boshlandi, valyuta bozori erkinlashtirildi. Biroq, eski ma'muriy boshqaruv tizimi va yangi bozor munosabatlari o'rtasida to'qnashuv yuzaga keldi. Davlat ishtirokidagi korxonalarining (DIK) iqtisodiyotdagi ulushi yuqoriligicha qoldi. Masalan, transport, energetika, bank sektorlarida davlat aktivlarining ustunligi saqlanib qolinishi xususiy investitsiyalarning oqib kelishini chekladi.

III. O'ZBEKISTON QONUNCHILIGIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI

Bugungi kunda O'zbekiston bozorlarida davlat aralashuvining salbiy oqibatlarini quyidagi uchta huquqiy muammoda yaqqol namoyon bo'lmoqda:

1. Ma'muriy resurslardan foydalanish va individual imtiyozlar

Mahalliy davlat hokimiyati organlari (hokimliklar) va vazirliklar tomonidan qonunosti hujjatlari yoki ichki farmoyishlar orqali muayyan korxonalariga eksklyuziv huquqlar berish holatlari hamon uchramoqda. 2023-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Raqobat to'g'risida"gi Qonunning 22-moddasida davlat yordami (state aid) tushunchasi kiritilgan bo'lsa-da, amaliyotda davlat subsidiyalari va soliq preferensiyalarining berilishi ustidan ex-ante (oldindan) nazorat tizimi to'liq ishlamayapti.

2. Davlat ishtirokidagi korxonalarining (DIK) ko'pligi va xususiy sektor bilan tengsizlik

O'zbekiston iqtisodiyotida minglab davlat ulushi bor korxonalar mavjud. Bu korxonalar ko'pincha davlat banklaridan arzonlashtirilgan (preferensial) kreditlar olish, davlat xaridlarida to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar tuzish huquqiga ega bo'ladi. Bu holat xususiy tadbirkorlarni raqobat kurashidan siqib chiqaradi.

3. Tabiiy monopoliyalarning vertikal integratsiyalashuvi

Energetika (Uzbekistan GTL, Hududgazta'minot), temir yo'llari (O'zbekiston temir yo'llari) kabi sohalarda bitta davlat kompaniyasi ham infratuzilmaga (tarmoqqa) egalik qiladi, ham xizmat ko'rsatadi. Bu esa xususiy operatorlarning ushbu bozorlarga kirish imkoniyatini nolga tenglashtiradi.

IV. TIZIMLI MUAMMOLARNING HUQUQIY VA STRATEGIK YECHIMLARI

Muammolarni bartaraf etish va davlat aralashuvining qat'iy chegaralarini belgilash uchun milliy qonunchilikka yangi, innovatsion huquqiy mexanizmlarni joriy etish lozim. Quyida joriy etilishi shart bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar va islohotlar tizimi keltiriladi:

1. "Sariq sahifalar" (Yellow Pages Rule) qonunchiligini qabul qilish

O'zbekistonda alohida "Iqtisodiyotda davlat ishtirokini cheklash to'g'risida"gi Qonun (yoki Vazirlar Mahkamasining qat'iy qarori) qabul qilinishi kerak.

* Mexanizm: Agar muayyan tovar yoki xizmat bozorida kamida 3 ta xususiy tadbirkorlik subyekti faoliyat ko'rsatayotgan bo'lsa, davlat organlariga ushbu sohada davlat ulushi mavjud bo'lgan yangi korxonalar tashkil etish qonun bilan taqiqlanishi shart. Mavjud davlat korxonalari esa majburiy tartibda xususiylashtirilishi yoki tugatilishi lozim.

2. "Raqobat neytralligi" to'g'risidagi Milliy Kodeksni joriy etish

OECD tajribasidan kelib chiqib, "Raqobat neytralligi prinsiplari to'g'risida"gi Kodeks (yoki Nizom) ishlab chiqilishi zarur. Ushbu hujjat quyidagi majburiyatlarni yuklaydi:

* Davlat korxonalari o'z faoliyatini tijorat asosida yuritishi, ularga davlat byudjetidan zarar qoplash to'xtatilishi;

* Davlat korxonalari banklardan kredit olishda xususiy sektor bilan bir xil foiz stavkalarida raqobatlashishi (davlat kafolatlari bekor qilinishi);

* Soliq solish tizimida DIKlar uchun har qanday yashirin imtiyozlarning taqiqlanishi.

3. Normativ-huquqiy hujjatlarning Raqobatga ta'sirini majburiy baholash (Regulatory Impact Assessment - RIA) tizimini qonun darajasiga ko'tarish

Hozirda RIA tizimi qonunosti hujjati darajasida tartibga solingan. Uni yanada kuchaytirish uchun "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunga tegishli o'zgartishlar kiritish kerak:

* Yangi norma: Agar Adliya vazirligi yoki Raqobat qo'mitasi loyihada raqobatni cheklovchi, yakka tartibdagi imtiyozlarni nazarda tutuvchi normalarni aniqlasa, ushbu hujjat Vazirlar Mahkamasi yoki Prezident Administratsiyasiga kiritilishi qat'iy rad etiladi (mutloq veto huquqi).

4. Tabiiy monopoliyalarni unbundling (ajratish) qilishning huquqiy modelini yaratish

Tabiiy monopoliya subyektlarini tarkibiy jihatdan transformatsiya qilish bo'yicha "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi yangi Qonun qabul qilinishi kerak.

* Yechim: Infratuzilma (masalan, gaz quvurlari yoki elektr tarmoqlari) davlat nazoratida qoladi, biroq ushbu quvurlar orqali mahsulot sotish, generatsiya qilish va servis xizmati ko'rsatish bozorlari to'liq xususiy sektorga beriladi. Davlat korxonasi xususiy raqobatchilarga o'z tarmog'idan foydalanishga teng sharoit yaratishga huquqiy jihatdan majburlanadi.

V. IQTISODIY-MATEMATIK MODELLASHTIRISH: DAVLAT ARALASHUVINI BAHOLASH

Ilmiy maqolaning nufuzini oshirish uchun bozordagi konsentratsiya va davlat aralashuvi ta'sirini aniqlovchi Xerfindal-Hirshman Indeksi (HHI) tahlilidan foydalaniladi.

Bunda S_i — bozordagi i-korxonaning ulushi foizda (%) hisoblanadi.

* Agar $HHI < 1500$ bo'lsa — bozor past konsentratsiyalashgan (sog'lom raqobat);

* Agar $1500 \leq HHI \leq 2500$ bo'lsa — bozor o'rtacha konsentratsiyalashgan;

* Agar $HHI > 2500$ bo'lsa — bozor yuqori darajada konsentratsiyalashgan (monopoliya yoki oligopoliya).

Tavsiya etilayotgan huquqiy mezon: Agar davlat korxonasining bozordagi ishtiroki natijasida tarmoqda HHI ko'rsatkichi 2500 dan oshsa, Antimonopoliya organi ushbu korxonani majburiy bo'lish (demonopolizatsiya) yoki uning aktivlarini xususiylashtirish to'g'risida sudga da'vo kiritish vakolatiga ega bo'lishi qonun bilan mustahkamlanishi kerak.

XULOSA

O'zbekistonda raqobatni rivojlantirishda davlat aralashuvining chegaralarini aniq belgilash — iqtisodiy barqarorlik va xalqaro nufuzni oshirishning yagona yo'lidir. Davlat iqtisodiyotda "o'yinchi" sifatidagi ishtirokini minimallashtirib, kuchli va mustaqil "hakam" (regulyator) roliga o'tishi shart.

"Sariq sahifalar" tamoyilining qonun darajasida mustahkamlanishi, Raqobat neytralligi Kodeksining qabul qilinishi hamda normativ hujjatlarni RIA tizimidan majburiy o'tkazish amaliyoti bozorda xususiy sektor uchun adolatli va teng sharoitlarni kafolatlaydi. Ushbu huquqiy islohotlar O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga (JST) a'zo bo'lish jarayonini tezlashtiradi va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimini tubdan oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: "Adolat", 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonuni, 2023-yil 3-iyul, O'RBQ-850-son.
3. Eucken, W. (1952). **Grundsätze der Wirtschaftspolitik**. Tübingen: Mohr Siebeck. (Ordoliberalizm bo'yicha fundamental asar).
4. Motta, M. (2004). **Competition Policy: Theory and Practice**. Cambridge University Press.
5. OECD (2021). **Competitive Neutrality: National Practices and International Review**. OECD Publishing.
6. Whish, R., & Bailey, D. (2021). **Competition Law** (10th ed.). Oxford University Press.
7. Fox, E. M. (2020). **Antitrust and Regulating the Economy**. New York University School of Law.